

מהסידור שעליו נדפס ציור 7 נשתמר רק טופס מקוטע הנמצא בגנזי בודליאנא באוכספורד. והבאתי כאן את הציור על פי הצילום של ד"ר ש. ליבן בלוית מאמרו על הדפוס העברי בפראג במאה ה־15¹ ולא הודיע ליבן אם הצילום הוא בגודל טבעי.

אוצר החכמה

ציור 8 דגל המדפיס ר' יהודה ששון, שהדפיס ספרים שונים בקושטנטינא בבית-דפוסם של האחים דוד ושמואל ׳ן נחמיאש, משנת רע"ד (1514) ואילך. צורתו: אריה לבן על גבי רקע שחור וזקף רגליו הקדמיות כלפי שמאל, ומסביב מסגרת מרובעת שזורה.

ציור זה נמצא על השער, וגם בסוף הקולופון, של ספר "פרקי רבי אליעזר" שנדפס שם ע"י ר' יהודה ששון בשנת רע"ד; וכן בשער ובסוף הקולופון של ספר "כד הקמח" שנדפס שם בשנת רע"ה ע"י ר' אברהם אלקאצבי ור' יהודה ששון; וכן בשער "קיצור פסקי הרא"ש" שנדפס שם בשנת רע"ה ע"י ר' יהודה ששון ור' שמואל ׳ן נחמיאש; וכן בשער ובקולופון של ספר "תולדות אדם וחוה" שנדפס שם בשנת רע"ו על-ידי ר' אברהם אלקאצבי ור' יהודה ששון. סמל האריה מרמז כאן לשמו של המדפיס: יהודה, על דרך הכתוב: גור אריה יהודה. (בראשית מ"ט ט'). בספר אחר שהדפיס מדפיס זה שם סמוך לאותו זמן, בספר "עמודי גולה" לר' יצחק מקורביל, חתם המדפיס בסוף הקולופון בפסוק: יהודה אתה יודוך. (בראשית מ"ט ח').

ציור 9-10 דגלי ר' גרשם ב"ר שלמה כ"ץ, שהצטרף בשנת רע"ד (1514) למדפיסי פראג הראשונים שהתחילו במלאכתם שנה לפני כן (עיין ציור 7) ועמד בראש הדפוס העברי בפראג. בספר הראשון שהדפיס, הוא ספר "ברכת המזון" רע"ד, אין דגלו מופיע עדיין. אולם על הספר השני, והוא חמשה חומשי תורה רע"ח (1518), כבר נמצא הדגל בראש המסגרת של התחלת ס' בראשית.² ציור זה כמות שהוא, ורק בשינוי צורת ראש המסגרת, חוזר ומופיע בדפוס השני של חמשה חומשי תורה, שהדפיס גרשם יחד עם בניו מרדכי ושלמה בשנות ר"צ-רצ"א (1530-1531), בראש המסגרת בתחילת בראשית ובתחילת שמות. (ציור 10).

צורתו: שני מלאכים נושאים מגן ובו ידי-כהן מתוך עננים, וממעל למגן כתוב: "גרשם כץ מחקק". (בדפוס הראשון נשמטו המלים). צורה אחרת של דגל גרשם נמצא בהגדה של פסח שנדפסה על ידו בשנת רפ"ז (סוף 1526) בראש המסגרת לדף "כהא לחמא עניא" (ציור 9). צורתו: שני רביות (putti) נושאים מגן ובו ידי כהן מתוך עננים. לצדי המגן מימין ומשמאל כתוב: "גרשם / כהן".

סמל ידי כהן בדגלי מדפיס זה בא לרמז על כהונתו. סמל זה של כהונה נתפשט אחר כך בישראל עד מאד על כל מיני כלי-קודש ומצבות, אבל כאן הוא מופיע בפעם הראשונה. מנהג הוא בישראל עוד מימי הגאונים, שכהן העולה לדוכן פורש

¹ Die Juden in Prag. Bilder aus ihrer tausendjährigen Geschichte. Prag, Bnai Brith, 1927. pp. 88—106, Taf. I.

² עיין צילום הדף הזה שם, Taf. 3.

את אצבעותיו בין קמיצה לאמה ובין אצבע לאגודל שבכל יד ומפסיק בין אגודל לאגודל שבשתי הידים. וכבר נשאלו הגאונים לטעם מנהג זה, והתשובה הובאה הערוך ערך "חלון": "ראינו כהנים כשהם מברכין ובאין לברך פותחין אצבעותיהם, יש בהן ממש או מסורה? לא מצאנו בתלמוד כל עיקר אלא שאומרים בה רבנן כמה טעמים שהוא סימן שאימת שכינה עליהן כאילו הן מתחלחלין והיא שם עוברת וכו'". והערוך שם מביא גם את המאמר בפסיקתא דהחדש: "הנה זה עומד אחר כתלנו, אחר כתלי בתי כנסיות ובתי מדרשות, משגיח מן החלונות, מבין כתפיהם של כהנים, מציץ מן החרכים, מבין אצבעותיהם של כהנים". (פסיקתא דרב כהנא, הוצאת באבער דף מ"ט, ועיין שם הערה ק"א). ונראה שבעל הערוך ראה את מקור המנהג במדרש זה, המובא גם בשיר השירים רבא פרשה ב' ובתנחומא פרשת נשא (הוצאת באבער דף ט"ז ע"ב). דברי הגאונים והפסיקתא הובאו גם בשבלי הלקט ערוגה א' סימן כ"ג (הוצאת באבער דף י"א) ובספר המנהיג הלכות נשיאת כפים סימן ע"ה. וכן בהרא"ש מגילה פרק שלישי סימן כ"א: "ומה שחולקין אצבעותיהן זהו לפי המדרש מציץ מן החרכים ששכינה למעלה מראשיהן ומציץ מבין חרכי אצבעותיהן, ומכוונים לעשות ה' אוירים בין שתי אצבעות לשתי אצבעות ובין אצבע לאגודל ובין אגודל לאגודל לקיים מציץ מן החרכים". ולשון הרא"ש ממש בטור או"ח סי' קכ"ח. ובבית יוסף שם מביא דברי המרדכי בפרק ג' דמגילה שכתב בשם הראב"ה: "מה שכהנים פותחים אצבעותיהם, דבר זה לא מצינו אלא דרשנים אמרו וכו'".

המנהג עצמו התחיל איפוא מתפשט בתקופת הגאונים וגם אחר כך היה רופף. וקשה לדעת מתי התחיל ציור הידים הפרושות משמש סמל הכהונה, לפי שלא נשתמרו במדה מרובה כלי-קודש ומצבות מימי-הבינים. על כל פנים כאן, בספרי פראג הראשונים, אנו מוצאים בפעם הראשונה ציור ידי-כהן לסמל הכהונה. בכלל רגיל היה ר' גרשם כ"ץ להדגיש את כהונתו. כך, למשל, בקולופון לחמשה חומשי תורה, רע"ח, בתפלה על קץ הימין, נאמר: "עוד גרשם הכהן ידיו בו ירים". ובקולופון לסליחות שהדפיס בשנת רצ"ה, יחד עם בניו מרדכי שלמה ומשה, נאמר: "נחקק פה בק"ק פראג על ידי אב ובניו הכהנים וכו'. וגם בניו אחריו מדגישים את כהונתם ומשתמשים בציורי ידי כהן לדגלם על הספרים היוצאים מבית-דפוסם. (עיין ציורים 37-38).

ציור 11 דגל המדפיס הנריקוס פטרוס שהדפיס ספרים עבריים בבאזיל בשנות ר"צ-שי"ט (1530-1559).

צורתו: יד מושטה מתוך עננים בפנה העליונה מימין מכה בקורנס על גבי סלע ומתיזה להבות-אש; בפנה העליונה משמאל דמות ראש אדם המשיב רוח מתוך פיו ומגדיל הלהבה. דגל זה מופיע על רוב הספרים שהדפיס פטרוס, בדרך כלל על דף מיוחד בסוף הספר, החל מהספרים הראשונים שהדפיס שם: יואל ומלאכי עם פירוש רד"ק, 1530; פירוש רד"ק על עמוס, 1531 (ועליהם בצורה קטנה ושונה במקצת מהציור שלפנינו). צילום הציור שלפנינו נעשה מתוך ספר יוסף בן גוריון¹ הוצאת סבסטיאן מינסטר, שנדפס שם בשנת 1541, על דף מיוחד בסוף החלק הלטיני.

¹ רשימת הספרים שהדפיס פטרוס עיין: Karl J. Lüthi, Hebräisch in der Schweiz, Bern 1926

ציור 12 דגל המדפיס הירונימוס פרובן שירש את בית-דפוסו של אביו יוהנס פרובן בבאזיל, הדפוס העברי הראשון בארץ שניץ, והתחיל להדפיס ספרים עבריים בשנת רצ"א (1531).

דגל פרובן כבר מופיע (בצורה אחרת) בספר העברי הראשון שהדפיס יוהנס פרובן בשנת רע"ו (1516)¹ ואחר-כך כמעט בכל ספריו ובספרים שהדפיס בנו הירונימוס שם עד מותו בשנת שכ"ד (1564) ובספרים שהדפיסו שם בניו של הירונימוס, אמברוסיוס ואורליוס, ובכללם תלמוד בבלי בשנות של"ח-שמ"א (1578-1581).
הציור שלפנינו צולם מתוך שער תנ"ך עם נקודות וטעמים שנדפס שם בשנת 1536 (רצ"ו).

צורתו: קדוקיאוס; בראש המטה צפור פונה כלפי שמאל; ראשי הנחשים מעוטרים; המטה אחוז בשתי כפות-ידיים מתוך שרוולים; לשני צדיו במרכז כתוב: FRO/BEN

ציור 13 דגל המדפיס ההומניסטן פאולוס פגיוש שיסד לו בית-דפוס עברי בעיר איזנה (Isny) במדינת וירטמברג בשנת ש"א (1541), והדפיס שם ספרים שונים, רובם ספרי אליהו בחור, במשך שנים.

צורתו: עץ Fagus (Buche בגרמנית) עומד על נחל מים שמתוכם נראים צפרדעים, ולשמאלו של העץ חסידה עומדת על רגל אחת ושולה צפרדעים מהמים; כל הציור נתון במסגרת רבועה; לשני צדי המסגרת במרכז, האותיות פ' ב' (= פאולוס בגיוש); מתחת למסגרת כתוב: "כל אילן טוב נושא פרי טוב". בספרים עם תרגום לטיני נדפסו משני צדי הציור ראשי התיבות של שמו באותיות לטיניות: P. F. (Paulus Fagius) ויש הוספה של כתובת לטינית: Omnis arbor bona, profert fructum bonum, ועוד הוסיף בספרים אלה למטה מהציור דברים אלה: "תקותי במשיח הנשלח שהוא עתיד לדון חיים ומתים".

הדגל הוא רמז לשם משפחתו של פגיוש: Büchlein Buchlin (או בלטינית Fagius). צילום הציור שלפנינו נעשה מתוך סוף ספר "מתורגמן" לר' אליהו בחור, שנדפס שם בשנת ש"א.

ציור 14 דגלו של המדפיס מאיר בן יעקב איש פרענץ או פרענצוני. צורתו: מגורה בת שבעה קנים עשויים כפתור ופרח, שבסיסה בן שלשה כרעים; לשני צדי המגורה במאונך ומתחתיה כתוב: "את מגורת המאיר הוא / בן יעקב איש פרענץ / שמו הוא מאיר עיני שניהם יי". (בקצת ספרים נשמטה השורה האחרונה שמתחת למגורה). סמל המגורה מרמז לשם המדפיס: מאיר. מדפיס זה הדפיס ספרים שונים בויניציאה על חשבון עצמו בשנות ש"ו-ש"ט (1546-1549), כנראה בבית קארלו קויריני, ובשערי כולם קבע את דגלו זה. כגון: כוזרי, ש"ז; שער השמים, ש"ז; שערי דורא, ש"ח; כפתור ופרח, ש"ט; משל הקדמוני, חש"ד; משניות עם פירוש ר' עובדיה מברטנורא, ש"ח-ש"ט. (רק בשער סדר זרעים, ואילו בשערי שאר הסדרים מופיע דגלו של קויריני, אף על פי שכולם נדפסו בבית קויריני). (השוה ציור 15).

¹ עיין צילום בספרו של Lütchi עמ' 5, שם גם רשימת הספרים שנדפסו אצל פרובן לדורותיו בבאזיל.

מאיר פרענצוני המשיך לעבוד גם אח"כ בהדפסת ספרים עבריים בדפוס כראגאדין בויניציאה, ועל פעולתו בכלל עיין אצל שטינשניידר.¹

ציור 15 דגל האציל הויניציאני קארלו קויריני (Carlo Querini)² שבביתו בויניציאה הדפיס מאיר בן יעקב פרענצוני את ששה סדרי משנה עם פירוש ר' עובדיה מברטנורא בשנת ש"ח-ש"ט (1548-1549). בשער סדר זרעים הדפיס עוד פרענצוני את הדגל שלו: מנורה בת שבעה קנים (עיין בערך הקודם). ואילו בשערי הסדרים מועד – טהרות קבע את דגלו של קויריני: בתוך מגינית בסגנון הריניסנס מגן מחולק לשני שדות אפקיים ובשדה העליון שלשה כוכבים. ממעל לדגל ומשני צדדיו כתוב: "בבית השר הטפסר כבוד לו מאנ"יפ"יקו מסי"ר קארל"ו קויריני / היושב בקרון של זהב הוא קארל"ו קויריני / ההולך בראשי גייסות איש גבור חיל:" זהו הספר העברי היחיד שנזכר בו בפירוש שמו של קויריני ושנקבע בו דגלו. אולם אין ספק שגם סדר זרעים נדפס בביתו, ולפי השערתי נדפסו אצלו גם כל שאר הספרים שהדפיס פרענצוני בויניציאה בשנות ש"ו-ש"ט. (עיין בערך הקודם).

ציור 16-17 דגלי בן משק בית מארקו אנטוניו יושטיניאן (M. A. Giustiniani) שהדפיס ספרים עבריים בבית יושטיניאן בויניציאה בשנות ש"ה-ש"ב (1545-1552). מתואר כאן מקום המקדש בירושלים, תמונה קרובה למציאות של כיפת הסלע. על גג המקדש כתוב: "בית / המקדש". מראש הכיפה יוצא סרט, ועליו כתוב: "גדול יהיה כבוד הבית הזה אמר יי צבאות". (חגי ב' ט'). דגל זה מופיע ברוב הספרים בצורה קטנה (ציור 16). (ובספר שממנו צולם, הפטרות ש"א, נוסף עוד למעלה הפסוק: לישועתך קויתי יהוה, בראשית מ"ט י"ח) או בצורה גדולה, בספרים גדולים (ציור 17). בצורה הגדולה נוסף עוד מארבעת צדי הציור הפסוק הנ"ל בחגי ופסוקים אחרים. (עיין להלן). הדגל בצורתו הקטנה מופיע כמעט בכל הספרים שנדפסו בבית יושטיניאן בויניציאה בשנות ש"ה-ש"ב ע"י בן משק ביתו שלא נזכר שמו. (ברובם על השער, ועתים מעבר לשער או בדף האחרון, ועתים בשער וגם בסוף). רגילים לראות את הדגל הזה כדגלו של יושטיניאן עצמו. לדעתי אין הדבר כך, אלא זהו דגל השותפים יהודה בן יצחק הלוי אשכנזי מפרנקפורט ויחיאל בן יחזקאל הכהן רפא, שהתקשרו בשנת ש"ה (1545) עם המדפיס הויניציאני יושטיניאן והתחילו מדפיסים בביתו ספרים עבריים יפים למכירה, עד שלאחר זמן-מה הדפו מפניהם לגמרי את שארית דפוסו של דניאל בומבירג. עוד שנה לפני כן, בשנת ש"ד, הדפיסו שני השותפים ספרים עבריים שונים בויניציאה בדפוס זואני די פארי ואחיו בהשגחת קורניליו אדיל קינד. אבל אצל יושטיניאן עשו את פעולתם באמת-מדה רחבה. באחדים מהספרים הדפיסו שני כרוזים, האחד חתום ע"י בן משק בית יושטיניאן והשני ע"י יהודה בן יצחק הלוי אשכנזי, ולדעתי נכתבו שניהם ע"י השותף הראשון

¹ שטינשניידר, ברשימת סטרי בודליאנה, טור 2984-2985.

² שטינשניידר שם, טור 280, 3088, כתוב: Quirino.

יהודה בן יצחק הלוי אשכנזי, אלא שבראשון הוא מדבר באופן רשמי והשני בשם עצמו ושותפו.¹

טעם הדגל הוא, שאחד משני השותפים היה כהן ואחד לוי, וראוי היה בעיניהם לבחור בסמל המקדש ולרמוז בפסוק על כבוד המקדש לעתיד לבוא.² את דבר היותם כהן ולוי הם מדגישים גם בכרוזם אל הקוראים, וגם בתוך ציור מסגרת השער הם מוסיפים פסוקים משיחיים, כגון: "בשערי בת ציון נגילה" בתוך מסגרת השער על "הפטירות", שי"א. המדפיסים מצאו, כנראה, את הציור באחד מספרי מסעות א"י, או קבלוהו מידי אחד משליחי א"י. (אני עצמי לא הצלחתי למצוא לא בספרי המסעות ולא בדפים של אגרת יחוס הצדיקים שהדפיסו שליחי א"י).

בשני הספרים הראשונים שהדפיסו השותפים בבית יושטיניאן בשנת ש"ה, "ביאור על התורה" להרמב"ן (נשלם י"ט אדר) ו"ראש אמנה" להר"י אברבנאל (נשלם ז' ניסן) אין הדגל מופיע עדיין. אבל נמצא הוא בכל שאר הספרים שהדפיסו באותה שנה: "זבח פסח" להר"י אברבנאל (נשלם כ"ד סיון), "נחלת אבות" להנ"ל (נשלם ה' אב), אגרות הרמב"ם (נשלם כ"ד אלול), מדרש רבות, פירוש על התורה לר' מנחם ריקאנטי, סדר עולם (הדפסתו התחילה בשנת ש"ה ונסתיימה ברי"ח אדר ש"ו). ומאז ואילך לא ירד עוד הדגל הזה מעל רוב הספרים שנדפסו אצל בן משק יושטיניאן. הספרים המעטים שלא מצאתי בהם את הדגל הם: תורה, ש"ו; אהל מועד לר' שלמה מאורבינו. ואפשר שנשמט מטעמים טכניים, או שנדפס על דף מיוחד בסוף הספר, ודף זה לא נשתמר בטופס שבידינו.

בספרים גדולים הדפיסו על גבי דף מיוחד בסוף הספר את הדגל בצורה גדולה, ומסביב פסוקים שונים, כגון: בסוף טור אורח חיים, שי"שי"א, שכתבו לארבעת צדי הציור: "גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון / מן הראשון אמר יהוה צבאות ובמקום / הזה אתן שלום נאם יהוה צבאות: / מקדש אדני כוננו ידיך" (חגי ב' ט'; שמות ט"ו י"ז) (ציור 17). כיוצא בזה במשנה תורה להרמב"ם שי"י, בסוף הכרך הראשון (אחרי דף שפ"ט), אותו פסוק (בלי המלים "מקדש אדני כוננו ידיך"), ובסוף הכרך השני שכתבו לארבעת צדי הציור: "הנני שולח מלאכי לפניך ופנה דרך לפני / ופתאום יבוא אל היכלו האדון אשר / אתם מבקשים ומלאך הברית אשר אתם / חפצים הנה בא אמר ה' צבאות".

הספרים שנדפסו בדפוס יושטיניאן זכו להצלחה בגלל טיב הדפוס ויפי הצורה, ובודאי נתחבב גם ציור מקום המקדש על הקונים, ולכן מצא לו ציור זה מחקים בין מדפיסים עבריים שמחוץ לאיטליה. המדפיס אליעזר בן יצחק אשכנזי הדפיס חיקוי גרוע של דגל זה בספר "מקור ברוך" על שירי השירים שהדפיס בקוסטאנטינה בשנת של"ו. גם בספר הראשון שהדפיס בצפת בשנת של"ז, הספר "לקח טוב" לר' יום טוב צהלון,

¹ וכן שיער גם שטינשניידר (רשימת ספרי בודליאנה, טור 2937) אף שבמקום אחר שיער שבן-משק זה הוא קורניליו אדיל קינד (במאמרו על הדפוס העברי באנציקלופדיה של ארש וגרובר). — על דעתי זו חילק ד"ר י. זגה (קרית ספר שנה ט"ז, עמ' 134–137) והשבתי על דבריו (שם, עמ' 137–139).

² ואין שום טעם להניח, כדרך שהניחו רבים, שהפסוק בא לרמוז שכבוד בית-דפוסו של יושטיניאן גדול יהיה מכבוד בית-דפוסו של בומבירג.

הדפוס אחרי הקולופון את הציור הזה.¹ ויש לשער שכבר השתמש בציור זה עוד בימי פעולתו בלובלין, שהרי נמצא הציור באחד הספרים שהדפיס ר' קלונימוס ב"ר מרדכי יפה, המדפיס שירש את מקומו בלובלין. בספר "שערי דורא" לובלין [ש"ן לערך].² בשינוי-סגנון נמצא אחר-כך ציור המקדש בספרים שנדפסו בפראג. (עיין להלן ציור 40, 50).

ציור המקדש בספרי בן משק בית יושטיניאן בויניציאה שימש גם מקור לקישוטים אחרים. כגון בהגדות ויניציאה משנת שס"ט ואילך, וגם לקישוטי כתובות באיטליה במאה הי"ח. (עיין מה שכתבתי ב"קריית ספר" שנה ט"ו, עמ' 380–381, ושם טבלא ר').³

ציור 18 דגל המדפיס אלויזי בראגאדין (Aluise Bragadini) שהדפיס ספרים עבריים בויניציאה בשנות ש"י-ש"ד (1554–1555) ובשנות שכ"ד-ש"ה (1564–1575). צורתו: שלשה כתרים בצורת סגול הפוך.

שלשת הכתרים הם דגל משפחת בראגאדין, והם מופיעים בשערי כל הספרים שנדפסו אצל אלויזי בראגאדין ואצל בנו זואן בראגאדין משנת של"ט (1579) ואילך. בספרים שנדפסו אצל זואן בראגאדין על יד נאמן ביתו אשר פורינץ, הוסיפו לפעמים כתר רביעי קטן על גבי הכתר העליון, וכתבו: "כתר שם טוב עולה". יש לשער שהוספה זו היא מעשה ידי אשר פורינץ. הדגל עם ההוספה נמצא בספר "נפוצות יהודה" לר' יהודה מוסקאטו, ויניציאה שס"ט, ובספר "שנים עשר דרשות" להר"ן, שם ש"ן, ובספר "שנים עשר דרשות" למהר"מ פדווא, שם שנ"ד. בית דפוס עברי של משפחת בראגאדין קיים היה בויניציאה עד המאה השמונה-עשרה, אבל בספרים שנדפסו בדורות האחרונים אין דגל המשפחה מופיע.

הצילום הוא עפ"י שער ס' "תולדות אדם וחוה" לרבינו ירוחם, ויניציאה ש"ג. המדפיס ידידיה בן יצחק גבאי, שיסד בית-דפוס עברי בליוורנו בשנת ת"י, רכש חלק מהחומר הטיפוגרפי של בראגאדין בויניציאה, ובכללו את ציור שלשת הכתרים, והשתמש בו לקשט את הספרים שהדפיס בליוורנו (כגון ס' "תולדות אדם", ליוורנו תי"ז) ואחר-כך באיזמיר ע"י בנו אברהם (כגון "ראש יוסף", אומיר תי"ח, ועוד). כמובן שכאן אין לדגל שום שייכות אל המדפיס, ואין כאן אלא התקשטות בנוצותיהם של אחרים.

וכן אנו מוצאים אחר-כך את ציור שלשת הכתרים בספרים שנדפסו בשאלוניקי ע"י אברהם ב"ר דוד נחמן ויום טוב קונפיליאש (כגון בס' "תורת חיים" לר' חיים שבתי, תע"ה, ושאלות ותשובות "עדות ביעקב", ת"פ), כי המדפיסים האלו רכשו שוב את החומר הטיפוגרפי מידי אברהם ב"ר ידידיה גבאי, שעבר בשנת תמ"ו לערך מאומיר לשאלוניקי. אף כאן אין לציור שום שייכות אל המדפיס.

¹ ולסי שטינשנידר (יידישע טיפאגראפיע עמ' 26) גם ב"זמירות ישראל" צפת שס"ז, ועיין מה שכתבתי על מדפיס זה בספרי "הדפוס העברי בארצות המזרח" ח"א, עמ' 9–14, 17–20.

² ולסי שטינשנידר שם, נמצא הציור גם באלפסי, לובלין שס"ט, מהלך, לובלין שס"ב.

³ על פעולת בית-דפוסו של יושטיניאן, עיין: ח. ד. פריעדברג, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה וכו', אנטוורפן תרצ"ד, עמ' 52; D. W. Amram, The Makers of Hebrew Books in Italy, Philadelphia 1909, pp. 252–276.

ציור 19 דגל המדפיס ר' יוסף שליט בן הקדוש יעקב אשכנזי מפדואה. שיסד בשנת שי"א (1551) בשותפות עם ר' יעקב ב"ר נפתלי הכהן מגאזולו את הדפוס העברי בסביוניטה (Sabbioneta) בבית הגביר טוביה פואה. צורתו: בתוך מגינית מגן סגלגל, ובתוכו על שלושה הרים ניצב טוס פונה כלפי שמאל, ובמקורו דג (או תולעת?). מארבעת צדי הציור נדפסו האותיות י, ב, י, ש, שפירושן: יוסף בן יעקב שליט.

דגל זה נדפס בסוף הספר הראשון שהדפיס בסביוניטה, הוא "מרכבת המשנה" לר' יצחק אברבנאל, שי"א. בצדו נדפס דגלו של טוביה פואה שבביתו נדפס הספר. אבל יש טפסים מעטים שבהם נשמט דגל שליט ונשאר דגל פואה בלבד. וכן נדפס דגל שליט (בלי ליווי דגל פואה) בספר השני שהדפיס שם, הוא "חזות קשה" לר' יצחק עראמה, שי"ב (ועל פי ספר זה צולם כאן). אחרי הדפסת שני הספרים האלה נעלמו שמותיהם של שני השותפים מעל הספרים שנדפסו בסביוניטה, ונשאר רק שמו של טוביה פואה, והספרים נדפסו בהשגחת קורניליוו אדילקינד שעבר מויניציאה לסביוניטה¹. אולם ר' יוסף שליט נשאר, כנראה, בסביוניטה ועבד בהגהת הספרים, וכמגיה נזכר שמו בסוף ספר "לחם יהודה" לר' יהודה לירמה, שנדפס שם בשנת שי"ד. בשנת שט"ו עבר שליט עם שותפו למנטובה והדפיס שם ספרים עבריים בבית וינטורין רופיניללי (Vintorin Rufinelli), וגם על קצת ספרים שהדפיס במנטובה נמצא דגלו זה, כגון בס' בן המלך והנזיר ומשלי שועלים².

דגלו של שליט נמצא גם (בצורה שונה במקצת) בספרים שונים שנדפסו בוויניציאה בדפוס די גארה (Di Gara), כגון: בסוף תהלים עם פירוש רד"ק, שם שכ"ו. בספר זה נדפס לארבעת צדי הציור הפסוק "ידעתי כל / עוף הרים / וזיו שדי / עמדי:" (תהלים נ' י"א); בסוף ספר "מאמץ כח" לר' משה אלמושנינו, שם שמ"ח. בספר זה נדפסו לצדי הציור הפסוקים "כנף רננים נעלסה / גרסה / נפשי / לתאבה" (איוב ל"ט, י"ג; תהלים קי"ט כ'); בשער ספר "כלי חמדה" לר' שמואל לנייאדו, שם שנו; בדף ב' של ספר "לב אהרן" לר' אהרן ן' חיים, שם שס"ט. (כאן הציור בצורתו שבסביוניטה, אבל בהשמטת האותיות). בכל הספרים הללו לא נזכר שמו של יוסף שליט, ואני משער שלא היה לו חלק בספרים ההם, אלא שדגלו נשאר בדפוס די גארה, והלה השתמש בו לקישוט בעלמא.

וכן נמצא דגלו של שליט, בצורה קטנה ופשוטה, בתוך מסגרת קישוט שהשתמש בו המדפיס הויניציאני זורו די קבאלי (Giorgio di Cavalli), במחזור אשכנזי שנדפס אצלו בשנת שכ"ח בראש דף ז'. מאחר שבספרים אחרים שנדפסו שם מופיע באותו מקום דגלו של קבאלי עצמו (הפיל), אפשר ששליט השתתף באמת בהדפסתו או בהגהתו של ספר זה, אף ששמו לא נזכר בו. החומר הטיפוגרפי של דפוס קבאלי עבר ע"י ר' שמואל פיהם לקראקא, לבית דפוסו של ר' יצחק פרוסטיץ, ובכלל החומר עברה המסגרת עם דגלו של שליט, והיא מופיעה ב"ספר האגודה", קראקא של"א. אולם בספרים אחרים שנדפסו בקראקא אחר-כך, קבעו במסגרת במקום דגלו של שליט סמלים אחרים: צבי בספר "עבודת הקודש" לר' מאיר בן גבאי, של"ו.

¹ עיין על כך בפרוטרוט במאמרי על הדפוס בסביוניטה ביקרית ספר' שנה י"ז, עמ' 393-412.

² ידיעה זו אני מביא לפי צונץ, "צור געשיכטע", עמ' 251.

שהובא לדפוס ע"י ר' צבי בן הקדוש ר' יצחק (לרמז על שם המביא לדפוס), דג בספרים צרור המור, ילקוט שמעוני, אילה שלוחה, כולם משנת שנה. (דג או דגים הוא דגלו של המדפיס מקראקא, עיין להלן ציור 42).

ציור 20–21 דגלי המדפיס טוביה בן אליעזר פואה שיסד בביתו דפוס עברי בסביוניטה (Sabbioneta) בשנת שי"א (1551) והדפיס שם 25 ספרים עד שנת שי"ט (1559). צורתו: דקל שבענפיו משולב מגן-דוד ושני אריות נשענים מימינו ומשמאלו. זהו דגל משפחה שהשתמשו בו בני המשפחה גם בכלי-קודש בביתם ובבתי-הכנסת.

דגל זה מופיע בשתי צורות: בצורה קטנה, ולשני צדי הדגל ומתחתיו האותיות: ט' פ' י', שהן ראשי-תיבות של "טוביה פואה יצ"ו" [= ישמרהו צורו וקונו]. (ציור 20); בצורה גדולה, כשהוא נתון בתוך מגינית בסגנון הריניסנס, והיא קבועה במסגרת רבועה, ולארבעת צדדיו המלים: "צדיק כתמר יפרח [תהלים צ"ב, י"ג] / טוביה / פואה / יצ"ו". (ציור 21). הפסוק מרמז לעץ התמר.

הציור הקטן מוקף לעתים מסגרת עגולה (בסוף "מרכבת המשנה" שי"א) ועתים מארבעת צדדיו פסוקים: "סתרי ומגיני אתה לדברך יחלתי / ואתה יי' מגן בעדי כבודי ומרים ראשי / כי שמש ומגן יי' אלדים חן וכבוד יתן / יצפון לישרים תושיה מגן להולכי תום". (תהלים קי"ט קי"ד; שם ג' ד'; שם פ"ד י"ב; משלי ב' ו'). בפסוקים הללו יש רמז למגן. בצורה זו הוא מופיע בסוף שאלות ותשובות מהר"ם אלאשקר, שנדפס שם בשנת שי"ד (ועל פיו נעשה הצילום של ציור 20). ועתים כתוב ממעל לו: צדיק כתמר יפרח.

מבין 25 ספרים שנדפסו בבית טוביה פואה בסביוניטה לא מצאתי את הדגל רק בשבעה, ואפשר שגם בספרים אלה נדפס הדגל על דף מיוחד שאינו בטופס שלפני.¹ בכל שאר 18 הספרים נמצא הדגל בצורה קטנה או גדולה. אנשים שונים מבני פואה עסקו אחר-כך במלאכת-הדפוס העברית בהולנד, באיטליה ובתורכיה, וקבעו בספריהם את דגל משפחת פואה בצורות שונות (עיין להלן ציורים 87–88, 104–106, 107–113, 175).²

ציור 22 דגל המדפיס אברהם נ' אושקי, שהדפיס ספרים עבריים וספרדיים-יהודיים בפירארה בשנות שי"ג-שי"ח (1553–1558).

צורתו: בתוך מסגרת רבועה כפולה אצטרולב שממנו משתלשל ויורד עוגן; מסביב לעוגן כרוך סרט. ועליו כתוב: "קייטי יי קותה נפשי ולדברו הוחלתי" (תהלים ק"ל ה'); לצדיהם של זיזי העוגן, האותיות AV (Abraham Usque); לשני צדי המסגרת כתוב: "וקיי יי יחליפו כת יעלו אבר / כנשרים ירוצו ולא ייגעו ולא ייעפו" (ישעיה מ' ל"א).

¹ ואלה הם: חזות קשה, שייב, מסכת קדושין, שייג; דברי הימים לריי הכהן, שי"ד; הלכות רב אלפס, שי"ד-שט"ו; סימני השמונה בנינים, שי"ד; הלכות שחיטה ובדיקה, שי"ד; חמשה חומשי תורה, חש"ד.

² ועיין מה שכתבתי על טוביה פואה ועל משפחה זו בכלל במאמרי "המדפיסים בני פואה" ב"קריית ספר" שנה י"ז ושנה י"ח.

דגל זה מופיע כמעט בכל הספרים שהדפיס אושקי בפירארה, על פי רוב על השער וגם בקולופון. הציור שלפנינו צולם מתוך שער "ספר הזכרון" לר' ישמעאל הכהן טנוגי, שנדפס שם בשנת שט"ו. קשה לדעת למה בחר אושקי בסמל זה לדגל בית-דפוסו.¹

ציור 23–24 דגלי המדפיס ר' יעקב בן נפתלי הכהן מגאזולו, שהדפיס במנטובה ספרים עבריים בבית וינטורין רופינילי משנת שט"ו (1555) ואילך. רוב הספרים הדפיס בשותפות עם ר' יוסף שלי"ט בן הקדוש ר' יעקב מפאדובה, ובאלה אין הדגל מופיע.² אולם קצת ספרים קטנים הדפיס על דעת עצמו בלי השותף, ורק על מקצת מאלה מופיע דגלו: ידי כהן בתוך עננים באמצע הקשת המחברת את שני עמודי השער. בצורה זו נמצא הדגל בשני ספרים שהדפיס במנטובה בשנת שי"ו (1556): בספר "אגרת שמים לרום... הנקראת בחינת עולם" וב"ספר הבחור". (ציור 24 שצולם עפ"י הספר הראשון). בצורה אחרת מופיע הדגל בסוף הקולופון לסדר תפלות וולגאר שהדפיס במנטובה בשנת שכ"א (1561): ידי כהן, ועליהם כתר גדול, הוא כתר כהונה. (ציור 23).³ על פעולתו של מדפיס זה עיין: ח. ד. פריעדבערג, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה וכו', אנטוורפן תרצ"ד, עמ' 12–13.

ציור 25–26 דגל המדפיס וינצינצו קונטי שהדפיס ספרים עבריים בקרימונה בשנות שט"ז–שכ"ז (1556–1567). דגל זה נמצא בעיקר בשערי הספרים שהדפיס בשנות הראשונות לקיום בית-דפוסו, כגון: בספר "תשבץ", שנדפס שם בשנת שט"ז; בספר "עמודי גולה", שנדפס שם באותה שנה; בספר "מאמר השכל", שנדפס שם בשנת שי"ז. בשני הספרים האחרונים נוסף משני צדי השער הפסוק: "ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים". (ישעיה י"א ט', ושם: כי-מלאה). צורתו: במסגרת סגלגלה כפולה סמל העיר קרימונה בצורת אלה יושבת כלפי ימין; בימינה אלת הנצחון הנושאת זר; בשמאלה ספר פתוח; מאחוריה מגן וכלי-זין; לרגליה אריה ואֵל־המים העטור כתר-צוקים ואוחז בידו כד שממנו זורמים מים; בשטח שבין שתי המסגרות כתוב: CREMONA. (ציור 25). בשנת שכ"ז (1567) העביר קונטי את בית-דפוסו לסביוניטה והדפיס שם בשנה ההיא שלשה ספרים עבריים: פרקי רבי אליעזר; צדה לדרך; הליכות עולם. בשערי שלשת הספרים הללו מופיע דגל-המדפיס וזו צורתו: הרקולס עומד משמאל ובידו הימנית מרים מטהו להכות בו הידרה רבת-ראשים; כל זה מוקף מסגרת סגלגלה

¹ האצטרולב כרגל מרפיס נמצא בפורטוגאל, בסטר שנדפס בליסבון אחרי שנת 1592 אצל Antonio Alvarez. Vide: King Manuel of Portugal, Catalogue of a Collection of Early Portuguese Books, London 1928, no. 256 (p. 408).

² כשם שאין דגלו של ר' יעקב הכהן מופיע בשני הספרים שהדפיס בשותפות עם ר' יוסף שליט בסביוניטה בבית טוביה פואה בשנות שי"א–שי"ב ('מרכבת המשנה' ו'חזות קשה'), כי בשותפות היה יוסף שליט העיקר, ורק דגלו מופיע בשני ספרים אלה. (עיין לעיל ציור 19).
³ הצילום נעשה עפ"י הצילום ב-Jewish Encyclopedia כרך רביעי, עמ' 172.

כפולה שבראשה רביא; בתוך המסגרת, העשויה כעין מגן, כתוב: At virtus superavit (אבל הצדק ניצח). (ציור 26). ואולי יש כאן רמז לנצחון על אויביו, שבגללם הוכרח לנדוד מקרימונה לסביוניטה למשך שנה.

ציור 27 דגל המדפיס קארולוס סטעפאנוס שהדפיס ספרים עבריים אחדים (בעיקר חלקי תנ"ך) בפאריש (Paris) בשנות שט"ז-שי"ט (1559–1556). הצלום שלפנינו לקוח משער ספר "חמשה חומשי תורה" שנדפס שם בשנת שי"ו (1556). צורתו: זקן עומד מימין לעץ (עץ הדעת), שממנו נושרים ענפים אחדים, ומרים ימינו כלפי מעלה; בין ענפי העץ משתרבב סרט, ועליו כתוב: Noli altum sapere (אל תרצה לדעת מה למעלה).

דגל זה, בשלש צורות אחרות, נמצא כבר בספרים עבריים שהדפיס שם אביו של קארולוס, רוברטוס סטעפאנוס, כגון: בשער "תרי עשר" שנדפס אצלו בשנת רצ"ט–1539 (בצורה קטנה); בשערי חמשה חומשי תורה, נביאים ראשונים, ודברי הימים, שנדפסו אצלו בשנת ש"ג–1543; בשערי התנ"ך הקטן, שנדפס אצלו בשנות ש"ד-ש"ה (1545–1544).

ציור 28 המדפיס הרופא יעקב בן דוד מרקריאה שהדפיס ספרים עבריים, וגם רומיים, בעיירה שבטירול ריוא די טרינטו (Riva di Trento) בשנות שי"ח-שכ"ג (1563–1558) בחסותו של חשמן טרינט קרישטופיל מאדרוז (Christoforo Madruzzi), קבע בשערי קצת ספרי 2° שהדפיס שם את דגלו של החשמן לאות תודה על עזרתו.

מצאתי את הדגל הזה בשערי ספרים אלה: חלקי הלכות רב אלפס, שנדפס שם בשנת שי"ח (הספר הראשון מבית-הדפוס ההוא); ארבעה טורים, שנדפס שם בשנת ש"ך; "מלחמת השם" להרלב"ג, שנדפס שם באותה שנה. — אין הדגל נמצא בשום ספר בגודל 4° או 8° שנדפס בריוא.

ציור 29 ציור זה נמצא בסוף הקולופון לספר "מנורת המאור" שנסתיים בדפוס במנטובה בפורים קטן שכ"ג (1563) ע"י השותפים ר' אפרים ב"ר יצחק, ר' מאיר ב"ר משה היילפרין מויניציאה, והסופר ר' מאיר ב"ר אפרים מפדובה בדפוס שהוא בתוך המגדל עז מהשעות מהאחים מיסי, פילוטארסי וקלידאו פילופוני. וכן הוא נמצא בסוף ספר "אלה הדברים", שנדפס שם בשנת שכ"ו (1566). צורתו: בתוך מגינית המוקפת סרטים מגן סגלגל ובו אריה זקוף כלפי שמאל ומחזיק כדור ברגליו הקדמיות.

מאחר שאין הסמל נמצא בשאר הספרים המרובים שהדפיסו השותפים, או אחד מהם, במנטובה, יש לשער שאין לסמל שום שייכות אל השותפים היהודים, אלא הוא דגלם של האחים המדפיסים הנוצרים בני פיליפוני.

ציור 80–81 דגל המדפיס יואני גריפיאו (Giovanni Grifio), שהדפיס ספרים עבריים בויניציאה בשנות שכ"ד-שכ"ח (1568–1564).

צורתו: מגינית ובה כרוב (גריפון) מחזיק בצפרני רגליו אבן, שממנה יורד כדור בעל כנפים; מסביב למגינית עטורים של מסכות, מסקרונים, רביות, כלי-זין, כלי-נגינה, ספרים וזר-דפנא.

ציור זה מופיע בצורה מקושטת בשער "שלשה טורים" עם "בית יוסף" שהדפיס שם בשנות שכ"ד-שכ"ז (1564-1567). ומשני צדי הציור כתוב: "בלי מזל טוב / מעט מועיל החכמה" (ציור 30). וכן נמצא הציור בצורה זו בשער "אור השכל" לר' אברהם ן' אשר, שנדפס שם בשנות שכ"ז-שכ"ח, ומשני צדי הציור כתוב: "ימשוך בעט ברזל ולא מטעמי / קרבי לשון זהב ומי זה לוחמי".

בלא מגינית ועטורים מופיע הדגל בשער ספר "באור שיר השירים וקהלת" לר' עובדיה ספורנו, שנדפס שם בשנת שכ"ז, ומשני צדי הציור כתוב: "בלי השפעת טוב המזלות / מעט מועילות המושכלות". (ציור 31). הגריפון מרמז לשמו של המדפיס.

ציור 32-34 דגל המדפיס זורזו די קבאלי (Giorgio di Cavalli), שהדפיס ספרים עבריים בויניציאה בשנות שכ"ה-שכ"ח (1565-1568).

עיקר הדגל: מגינית ובה פיל נושא מגדל שבצריחו נמצאים אנשי חיל, בלויית פתגם לטיני Tarde sed tuto (במתינות אבל בבטחון). הדגל הוא, כנראה, דגל משפחת די קבאלי, משפחה שמוצאה מוירונה ונעשתה למשפחת-אצילים בויניציאה. ואלו צורותיו: א) צורה גדולה, שבה המגינית עשויה בצורה בניתית; בראש המגינית גמלון בעל גולות ועליהן ניקות נושאות זרים; והפתגם נתון בכרכוב; לשני צדי המגינית ניקות נושאות לפידים. (ציור 32). צורה זו מצאתי בשערי הספרים: טור אהע"ז עם בית יוסף, שכ"ה. לשני צדי הדגל כתוב: "פלאי פלאות נעשו לי / ובני פלוא אלי אב"י¹; "הצעה על אודות הגט" שנדפס בשנת שכ"ו; מחזור אשכנזי שנדפס בשנת שכ"ח.

ב) צורה קטנה ופשוטה, והפתגם כתוב בבסיס המגינית; הפיל פונה שמאלה; לשני צדי המגינית מסקרונים. (ציור 34). בצורה זו מצאתי בשערי הספרים: צרור המור, שנדפס בשנת שכ"ו; כל בו, שכ"ז; אבקת רוכל, שכ"ז; מאיר איוב, שכ"ז. ג) חלק מבסיס המסגרת המקשטת את ראשי הספרים, והפתגם כתוב על סרט המשתלשל לשני צדי המגדל (ציור 33). מסגרת זו מצאתי בראש ספר "צרור המור" ובראש ספר בחיי על התורה שנדפסו בשנת שכ"ו.

ציור 85 ציור זה נדפס מעבר לשערים של "משנה תורה" להרמב"ם שנדפס בויניציאה בדפוס בראגאדין בשנת של"ד (1574) ע"י מאיר פארינץ (עיין עליו לעיל בבאור לציור 14). מאחר שאין ציור זה מופיע בשום ספר אחר שנדפס בבית בראגאדין, על כרחנו נאמר שיש כאן סימן מיוחד שקבע מאיר פארינץ. בציור מתואר דרקון בעל שבעה ראשים, ועליו עומדת ונוס וחץ בידה הימנית והיא מכוונת את חודו של החץ כלפי ראשי הדרקון. בשטח ליד המסגרת: ציורי שמש, ירח וכוכב (נוגה=ונוס). מסביב לציור הנתון במסגרת סגלגלה כפולה, בין המסגרות. כתוב: "ויתאו / המלך / יפוך". (תהלים מ"ה י"ב). יש כאן ציור סמלי לנוס. אולי חלה בחודש ההדפסה קונסטלציה של המזלות המצוירים.²

¹ שים לב למשחק המלים: פיל-פלאי פלאות; סימן מרכא על האותיות י"י י"י (שם הויהז); הפתגם נכתב, כנראה, בידי המגיה שמואל בן יצחק סיהם.

² שטינשניידר במאמרו "יידישע טיפאגראפיע" באנציקלופדיה של ארש וגרובר (עמ' 44 הערה 36) כותב שציור זה נמצא מעבר לשער של "ספרא" שנדפס בויניציאה בדפוס דניאל בומבירג בשנת ש"ה. בספסים המרובים של "ספרא" שהיו לפניו אין שום ציור, וקשה להאמין במציאות ציור כזה בספר מדפוס בומבירג.

ציור 36 ציור זה נמצא מעבר לשער של ספר "יפה מראה" לר' שמואל יפה אשכנזי, שנדפס בויניציאה בשנת ש"ן (1590) בדפוס דיגארה (Di Gara) ע"י נאמן ביתו אשר פארינץ. מאחר שאין ציור זה מופיע בשום ספר אחר שנדפס בבית דיגארה בויניציאה, על כרחנו נאמר שיש כאן סימן מיוחד שקבע אשר פארינץ. בציור מתואר הר גבוה עומד באמצע הים, משמאלו נשר פורח, וממעל לראש ההר זר דפנא. מסביב לציור כתוב: "מאשר / יקרת / נכבדתי". (ישעיה מ"ג ד', ושם כתוב: "מאשר יקרת בעיני נכבדתי"). כנראה לקוח ציור זה מתוך ספר לועזי, והיתה בו כתובת בין המסגרת שהוצאה. וקשה לדעת למה התכוון פארינץ לרמוז בציור זה. ציור זה עבר, יחד עם חומר טיפוגרפי אחר של בראגאדין, לידי המדפיס מליוורנו ידידיה, ובנו אברהם בן ידידיה גבאי השתמש בו בשער ספר "ראש יוסף" לר' יוסף אישקאפה, שהדפיס באומיר בשנת תי"ט (1659). אלא שהשמיט את המלים "מאשר יקרת נכבדתי" שמסביב לציור, ובמקומם כתב בתוך מסגרת הציור: "על הר / גבוה / עלי לך". (ישעיה מ' ט'). כאן אין לציור כל קשר אל המדפיס.

ציור 37-88 כבר נאמר לעיל (ציור 9-10) שהמדפיס מפראג ר' גרשם ב"ר שלמה כ"ץ היה המדפיס הראשון שקבע בשער ספר ידי-כהן לרמוז על כהונתו. הוא עשה כך משנת רע"ח (1518) ואילך. אחרי מות ר' גרשם בשנת ש"ד (1544) עמד בראש הדפוס העברי בפראג בנו הבכור מרדכי הכהן, שהדפיס ספרים שונים ביחד עם אחיו בשנות ש"ט-שכ"ו (1566-1549). בשנת שכ"ט (1569) התחיל להדפיס בעצמו "בצרוף בניו הכהנים ההוגים באמרת האל-פסח, בצלאל (נקרא גם: יוסף בצלאל), גרשם, ישראל, שלמה ושמאל. הספר הראשון שהדפיסו הוא ספר "תורת העולה" לר' משה איסרליש, שהדפסתו נסתיימה בחודש כסלו שנת ש"ל "בזמן שהכהנים נצחו ופיהם להלל ולהודות פצחו". וכאביו בשעתו קבע לו ר' מרדכי הכהן דגל מיוחד עם ידי כהן, המופיע בפעם הראשונה בשער ספר "תורת העולה" בצורה זו: על כל אחד משני עמודי השער בחלקם התחתון אריה זקוף כלפי החזית ובכפותיו הקדמיות מגן שסוע למעלה; בתוך המגן ידי-כהן מתוך עננים; ממעל לידים במגן שלימין המלה "מרדכי" ובמגן שלשמאל המלים "כהן י"ץ" (ציור 37). שער זה, עם הדגל ועם אותם המלים, מופיע אחר-כך בספרים רבים בגודל פוליו שנדפסו בפראג ע"י נכדו של ר' מרדכי, הוא ר' משה ב"ר יוסף בצלאל כ"ץ, שהדפיס לאחר מות זקנו בשנת שנ"ב (1592), תחילה בשותפות עם דודו ר' שלמה ב"ר מרדכי, ואחרי מות דודו בשנת שנ"ט (1599) בעצמו. מבין הספרים שנדפסו בפראג ע"י ר' משה ב"ר יוסף בצלאל נמצא הדגל הנ"ל של זקנו ר' מרדכי הכהן בשערי הספרים האלה: ספר התרומות, שס"ה; שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, שס"ח; אבן העזר לראב"ן, ש"ע; לבוש עיר שושן, ש"ע. ובודאי גם בספרים אחרים. בסוף ימיו של ר' מרדכי כהן, כשהדפוס התנהל ע"י בניו, מתחיל להופיע על שערי הספרים ציור דגל בצורה זו: בבסיס השער, בין נדבכי העמודים, שני אריות זה מול זה נושאים מגן בכפותיהם הקדמיות ובמגן ידי-כהן בתוך עננים. כתובת אין. (ציור 38). ציור זה מצאתי בפעם הראשונה בשער "שאלות ותשובות הגאונים", ש"ן (1590) לערך. אף ציור זה נמצא אחר-כך על כמה משערי הספרים שנדפסו בבית נכדו של ר'

מרדכי הכהן, ר' משה ב"ר יוסף בצלאל כ"ץ, כגון: יריעות שלמה להרש"ל, שס"ט; מזמור לתודה לר"ש אריפול, ש"ע; אמרי בינה לר' יששכר בער, שע"א; באר משה לר' משה שרטלס, שע"ב; קרית חנה, שע"ב. דגלם של ר' שלמה ב"ר מרדכי הכהן ביחד עם בן אחיו משה ב"ר יוסף בצלאל, עיין להלן ציור 43.

ציור 39 ציור זה נמצא בשער, וגם בסוף, הספר הראשון שנדפס בבית דפוסו של ר' יצחק ב"ר אהרן מפראסטיץ בקראקא בשנת שכ"ט (1569), ספר פירוש על מדרש רבה חמש מגילות לר' נפתלי הירץ ב"ר מנחם. ומאחר שזהו הספר הראשון שנדפס ע"י מדפיס זה, רגילים היו לראות בו את דגלו של המדפיס מקראקא. ובאמת אין כאן דגל המדפיס אלא דגל המחבר. צורתו: מגינית מוקפת זר-דפנא, ובתוכה צבי רץ בשדה כלפי שמאל. הציור מרמז לשם המחבר נפתלי הירץ, על דרך הכתוב: "נפתלי אילה שלחה" (בראשית מ"ט ט"ו). הציור נשאר בבית-הדפוס, והמדפיס השתמש בו שנית בספר "עבודת הקודש" לר' מאיר ן גבאי שהדפיס שם בשנות של"ז–של"ח (1677–1678). כאן בא הציור לרמז לשמו של המביא לבית-הדפוס, ר' צבי בן הקדוש ר' יצחק מתושבי אוישטרייך, שהביא את הספר לדפוס בשעה שהתכוון לעלות לארץ-ישראל ("אמרתי... להדפיסו קודם עלותי לארץ הצבי"), ולפיכך הוסיף המדפיס מימינו ומשמאלו של הציור את המלים: "והוא גבור כארי ורץ כצבי / לעשות רצון קונו בארץ הצבי". (ועל פי ספר זה צולם הציור שלפנינו).

באותו ספר "עבודת הקודש" נמצא בתחלתו בראש דף ב' מסגרת-קישוט הידועה לנו מדפוס קבאלי בויניציאה (שאותיותיו וקישוטיו עברו לידי ר' יצחק פראסטיץ בקראקא ע"י המגיה ר' שמואל פיהם), אלא שבמקום הפיל (דגלו של קבאלי) הנמצא במגן שבבסיס המסגרת בדפוס קבאלי (עיין לעיל הביאור לציור 32–34) נמצא כאן צבי פונה כלפי ימין. אף צבי זה רומז לשמו של המביא לבית-הדפוס. על דגליו של ר' יצחק פראסטיץ מקראקא עיין להלן ציורים 42, 46, 47.

ציור 40 ציור זה נמצא בספרים שונים שנדפסו בפראג אצל בניו ונכדיו של ר' גרשם כ"ץ, כגון: בסוף ספר "ארחות צדיקים" שנדפס בפראג בדפוס מרדכי הכהן ב"ר גרשם ובניו בשנת שמ"א (1581), ולמעלה ולמטה מהציור נרשם שם המסדר (ציור 40); וכן בספר "דרוש" המהר"ל מפראג במתן תורה שנ"ב (1592), שנדפס שם בשנת שנ"ג (1593) (בדף ב'); בסוף ספר "סבוב ר' פתחיה", שנדפס שם בשנת שנ"ה (1595); בשער ספר "שלחן ארבע" לר' בחיי, שנדפס שם בשנת שני"ו (1596).

הציור הוא חיקוי לדגל בן משק בית יושטיניאן בויניציאה בשנת ש"ה–ש"ב (1552–1545) (עיין לעיל ציור 16–17), אלא שהוא מסוגנן ומוצג בהתארכות פרספקטיבית; אותיות הכתבת שעל גבי הסרט מותאמות לחתוך-העץ. ספק אם התכוונו מדפיסי פראג בציור זה לדגל, שהרי דגלם הוא ידי כהן (עיין בערך הקודם), ואפשר שלא התכוונו אלא לקישוט בעלמא.

ציור אחר של בית המקדש בספרים מדפוס פראג עיין להלן ציור 50.

צ'ור 41 דגל משפחת "מהתפוחים" (de Pomis), משפחה יהודית באיטליה שקבלה היתה בידה שהיא "משבט יהודה מארבעה בתי אבות המיוחסות שהגלה טיטוס הקיסר מירושלם ברומה".

צורתו: בתוך מגינית קבוע מגן ובו אילן-תפוחים; לשני צדדיו ניצבים שני אריות; מעל לתפוח כוכב; לשני צדי המגינית האותיות D. P. לרגלי גזע האילן פרח. האילן מרמז לכינוי המשפחה, והאריות מרמזים למוצאה משבט יהודה. על דרך הכתוב: גור אריה יהודה (בראשית מ"ט ט').

צ'ור זה נמצא בספר "צמח דוד" להרופא הבלשן והפילוסוף דוד מהתפוחים, שנדפס בויניציאה בשנת שמ"ז (1587) בסוף דף 5, אחרי הקדמת המחבר. האותיות D. P. שמשני צדי המגינית הם ראשי-תיבות של שם המחבר: David Pomis. דגל משפחת מהתפוחים בדור מאוחר עיין להלן צ'ור 71-72.

צ'ור 42 ר' יצחק ב"ר אהרן מפראָסטין, שיסד בית-דפוס עברי בקראקא בשנת שכ"ט (1569), התחיל בשנת שמ"ד (1584) קובע בספרים שיצאו מבית-דפוסו דגל בצורה זו: מגינית ובתוכה שני דגים זה למטה מזה. העליון פונה שמאלה והתחתון ימינה, ולמטה מהם כלי-הדפוס המשמש לשם דיו על האותיות.

צ'ור זה מצאתי בפעם הראשונה בסוף ה"מחזור" שהדפיס בשנת שמ"ד (1584) בשותפות עם ר' יחזקאל ב"ר משה גבאי, ר' נחמן ב"ר אשר, ר' מרדכי ב"ר שבתאי ור' אשר ב"ר אביגדור. אחר כך הוא נמצא בספרים רבים, כגון: יוסיפון, שמ"ט (בסוף הספר); אבות עם פירוש דרך חיים, שמ"ט (אחרי ההקדמה); פרדס רמונים, שנ"ב (בין הקדמה להקדמה); חובת הלבבות, שנ"ג (אחרי פתיחת המתרגם); מנורת זהב כולה, שנ"ג (בסוף הספר); מדרש שמואל לר' שמואל אוזידא, שנ"ד (מעבר לשער); ראשית חכמה, שנ"ד (דף ג', וגם בסוף הספר לפני המפתחות); אילה שלוחה, שנ"ה (בסוף שמואל ואיוב); ילקוט שמעוני ח"ב, שנ"ה-שנ"ו (בשער); עמודי גולה, שנ"ו (בסוף הספר); עמק ברכה, שנ"ז (בסוף הספר).

המדפיס מקראקא רכש את החומר הטיפוגרפי מדפוס קבאלי בויניציאה, ע"י המגיה ר' שמואל פיהם, שאף הוא עבר מויניציאה לקראקא, ובכלל החומר הזה מסגרת-קישוט של קבאלי. במסגרת זו קבע המדפיס במקום הפיל (דגלו של קבאלי) צ'ור דג בספרים צרור המור, ילקוט שמעוני, אילה שלוחה, פירוש על נ"ך, כולם משנת שנ"ה. (והשוה לעיל בביאור לצ'ור 32-34).

מלבד הצ'ורים האלה מזכיר שטינשניידר¹ צ'ור מלאכים מחזיקים שני דגים בספר "תוצאות חיים" שנדפס בקראקא לאחר שנת שנ"ג. ולא זכיתי לראות ספר זה. טעם הסמל הזה אינו ברור. כלי-הדפוס מרמז לאומנותו של המדפיס, אבל למה מרמזים הדגים? אפשר שהוא מעין סמל משותף (סימן ברכה) של השותפים שהדפיסו את המחזור בשנת שמ"ד, ונשאר לכל שאר הספרים. ואפשר שיש בו רמז לחודש הלידה (אדר) של המדפיס, כפי שהוכיח מ. נרקיס לגבי מקרים אחרים.² אמנם לא

¹ במאמרו "יידישע טיפאגראפיע" באנציקלופדיה של ארש וגרובר, עמ' 28.

² מ. נרקיס, יש מזל לישראל, קרית ספר שנה ט"ז, עמ' 513.

יובן למה לא השתמש בו המדפיס בכל הספרים שהדפיס לפני שנת שמ"ד.¹ ובמקום אחר שיערתי שהדגים מרמזים לשמו של ר' "נפתלי ב"ר טוביה אלטשולר הנקרא בפי כל הירש מוכר ספרים בק"ק לובלין" שבשבילו הדפיס המדפיס מקראקא ספרים שונים בשנים ההן (כגון ספר "חובת הלבבות" שנ"ג). והדגים מרמזים לשם נפתלי, כי בחלקו של שבט נפתלי נפל ים כנרת העשיר בדגים, כפי ששנינו בבבא קמא דף פ"א. ואין כאן אלא השערה בעלמא.² דגלים אחרים של מדפיס זה עיין ציורים 46—47; ועיין גם לעיל ציור 39.

ציור 43 דגל "משפחת הגרשוני" שהם נכדי ר' גרשם כ"ץ המדפיס מפראג: ר' שלמה ב"ר מרדכי הכהן ובן אחיו ר' משה ב"ר יוסף בצלאל, הראשון דור שלישי לר' גרשם והשני דור רביעי לר' גרשם. הם הדפיסו בשותפות ספרים שונים בפראג בשנות שנ"ג—שנ"ז (1593—1597).

וזו צורת הדגל: מגינית ועליה כתר שעל מצחייתו כתוב: "כתר כהונה"; לצדי המגינית יושבים שני מלאכים בצורת נשים נושאות כפות תמרים; בתוך המגינית מגן ובו ידי-כהן עם קצות-שרוולים מסוגננות כעין עלי-אקנטוס; מעל לידיים ומלמטה להן כתוב: "משפחת // הגרשוני"; בשולי המגינית כתוב: "שלמה בן / לא"א החבר רבי / מרדכי הכהן / מחוקק ז"ל".

דגל זה מצאתי בפעם הראשונה בסוף הקולופון לספר "פסק על עגונה" לר' יעקב פולאק, שנדפס על ידם בשנת שנ"ד, ועל פיו צולם הציור שלפנינו. אולם שנים רבות אחר-כך השתמש בציור זה השותף השני לבדו, ר' משה ב"ר יוסף בצלאל, בקצת ספרים שהדפיס, אלא שמחק מסביב למגינית את המלים "שלמה וכו'" והשאיר רק את המלים "משפחת הגרשוני" אצל ידי-הכהן. בצורתו זו מצאתי את דגל משפחת הגרשוני בשלשה ספרים שנדפסו ע"י ר' משה בר יוסף בצלאל: בספר "לבוש עיר שושן", ש"ע (בדף ב' ע"ב) ובסוף "לבוש מלכות" שפ"ג. אפרים לונטשיץ, ש"ע (בדף ב' ע"ב) ובסוף "לבוש מלכות" שפ"ג. דגלי הכהנים משני הדורות הראשונים בפראג, ר' גרשם ובנו מרדכי, עיין לעיל ציור 9—10, 37—38 ושם בפרוטרוט על סמל הכהונה בכלל.

ציור 44 דגל ר' אברהם כ"ץ רפ"א שנדפס בשער ספרו "נקי כפים ובר מצוה" הוא דרוש שדרש בקראקא ביום בר-מצוה שלו, ד' טבת שנ"ח (סוף 1597) ונדפס בקראקא באותה שנה ע"י המדפיס ר' יצחק מפראסטיץ. (נדפס שנית, עם פכסימיליה של שער הדפוס הראשון, ע"י אהרן פריימאן, הומבורג תרס"ה). וזו צורתו: בתוך מגינית נתון מגן עגלגל ובו ידי-כהן עם קצות-שרוולים; מעל הידיים כתר, ולמטה מהן עורב פונה ימינה. הידים מרמזות לכהונתו של המחבר הצעיר, הכתר אף הוא כתר כהונה, והעורב מרמז לכינויו: רפא = Rabe. דגל אחר לאחד מבני רפא עיין ציור 45.

¹ שטינשניידר (שם, עמ' 26 הערה 72) הניח שהדגים הם תפלה לבנים ושיער שבניו של ר' יצחק נולדו לעת זקנתו, ובאמת מזכיר המדפיס את שמותיהם של ארבעה בניו עוד בשנת שני"ג. (בקולופון לספר "תולדות יצחק").

² ועיין מה שכתבתי על כך ביקורת ספר שנה י"ח, עמ' 189.